

ZNAMIEROWSKI CZESŁAW – filozof, prawnik, teoretyk prawa, socjolog, etyk, tłumacz, ur. 8 V 1888 w Warszawie, zm. 26 IX 1967 w Poznaniu.

Ukończył sześcioklasową szkołę realną w Warszawie (1904). W celu kontynuowania kształcenia, wyjechał do Rosji, gdzie zdał maturę filologiczną w Jełatmie (szkoły w Królestwie Polskim były zamknięte przez carat w związku ze strajkami szkolnymi w 1905). Podjął studia filozoficzne na uniwersytecie w Lipsku (uczestniczył w wykładach W. Wundta). W latach 1906–1907 studiował filozofię i historię na uniwersytecie w Petersburgu. W 1907 wyjechał ponownie do Lipska, gdzie studiował filozofię, matematykę i fizykę. W 1909 studiował psychologię (na seminarium C. Stumpfa) w Berlinie, a następnie filozofię w Monachium (u H. Corneliusa). Doktoryzował się w 1912 na uniwersytecie w Bazylei na podstawie rozprawy *Der Wahrheitsbegriff im Pragmatismus*. W 1912 powrócił do Warszawy, gdzie zajmował się filozofią religii. Publikował w „Przeglądzie Filozoficznym”, w którym pracował także jako sekretarz. Uczestniczył w pracach Warszawskiego Instytutu Filozoficznego i Tow. Psychologicznego. Rozpoczął prace nad przekładami z języka ang. i niem. prac psychologicznych oraz etycznych. W 1919 z inspiracji A. Peretiatkowicza zainteresował się teorią prawa i podjął studia prawnicze na nowo powstałym Uniwersytecie Poznańskim, gdzie w 1922 obronił rozprawę doktorską z nauk prawnych (*Psychologistyczna teoria prawa*), zawierającą krytykę koncepcji prawa L. Petrażyckiego. Od 1922 wykładał na Uniwersytecie Poznańskim, został zastępcą prof. i kierownikiem Katedry Filozofii i Teorii Prawa na Wydziale Prawno-Ekonomicznym, której przewodził do emerytury w 1960. Habilitował się w 1924 na podstawie rozprawy *Podstawowe pojęcia teorii prawa (I: Układ prawny i norma prawna)*. W 1927 został mianowany prof. nadzwyczajnym, w 1934 uzyskał tytuł prof. zwyczajnego. Podejmował także badania socjologiczne; prowadził dział socjologiczny poznańskiego „Ruchu Prawniczego, Ekonomicznego i Socjologicznego” (1926–1937), pisząc recenzje i artykuły z tej dziedziny.

Po wybuchu II wojny światowej, poszukiwany przez gestapo, ukrywał się w Warszawie, a następnie na Lubelszczyźnie (w pałacu Zamojskich w Kozłowie). Pracował wówczas jako nauczyciel. W 1943 przeniósł się do Puław, gdzie kierował pracownią psychotechniczną w Instytucie Rolniczym.

W 1945 powrócił do Poznania na uniwersytet, gdzie kierował katedrą (od 1950 ze zmienioną administracyjnie nazwą: Katedra Teorii Państwa i Prawa). Wykładał teorię państwa i prawa, etyczne i filozoficzne aspekty prawa, historię filozofii praktycznej i socjologię. Pracował także w Wyższej Szkole Handlowej w Łodzi i na UW.

Publikował m.in. w „Myśli Współczesnej”, „Państwie i Prawie” (był członkiem redakcji w latach 1946–1950), „Przeglądzie Socjologicznym”. W 1948 został członkiem-korespondentem PAU. W czasach stalinowskich nie publikował własnych prac, podejmował jedynie pracę translatorską. Od 1952 został członkiem redakcji serii „Biblioteka Klasyków Filozofii”. Koncentrował się na zagadnieniach etycznych. Był członkiem Poznańskiego Tow. Przyjaciół Nauk, Warszawskiego Tow. Naukowego, Institut International de Philosophie du Droit et de Sociologie Juridique, przewodniczył poznańskiemu oddziałowi Polskiego Tow. Filozoficznego. Uzyskał doktorat h.c. UAM w Poznaniu (1965).

Ważniejsze prace Z.: *Der Wahrheitsbegriff im Pragmatismus* (Wwa 1912); *Podstawowe pojęcia prawa* (I: *Układ prawny i norma prawna*, Pz 1924, 1934², II: *Prolegomena do nauki o państwie*, Wwa 1930, Pz 1948³); *Realizm w teorii prawa* (Pz 1925); *Elita i demokracja* (Pz 1928, Wwa 1991³); *Wiadomości elementarne o państwie* (Wwa 1934, Pz 1948³); *Oceny i normy* (Wwa 1957); *Wina i odpowiedzialność* (Wwa 1957); *Zasady i kierunki etyki* (Wwa 1957); *O małżeństwie* (Wwa 1958); *Rozważania wstępne do nauki o moralności i prawie* (Wwa 1964, 1966²). Pośmiertnie wydano: *Szkoła prawa. Rozważania o państwie* (Wwa 1988, 1999²); *Elita, ustrój i demokracja. Pisma wybrane* (Wwa 2001).

Przełożył na język pol. m.in.: G. E. Moore, *Zasady etyki* (Wwa 1919); W. S. Jevons, *Logika* (Wwa 1921, 1922²); D. Hume, *Traktat o naturze ludzkiej* (I–II, Kr 1951–1952, 1963², 2005); Th. Hobbes, *Lewiatan [...]* (Wwa 1954, 2005); tenże, *Elementy filozofii* (I–II, Wwa 1956); B. Russell, *Wstęp do filozofii matematyki* (Wwa 1958, 2003); F. Bacon, *Eseje* (Wwa 1959); J. S. Mill, *System logiki dedukcyjnej i indukcyjnej* (I–II, Wwa 1962); B. A. G. Fuller, *Historia filozofii* (I–II, Wwa 1963–1967).

ZAINTERESOWANIA FILOZOFICZNE. W twórczości Z. wyróżnia się takie dziedziny badań, jak: filozoficzno-etyczna, psychologiczna-socjologiczna,

prawna. Jego zainteresowania filozoficzne pojawiły się wcześniej, wraz z lekturą prac B. Spinozy i W. Wundta. Studiował niem. idealistyczną filozofię początku XX w. Uznał, że „filozofia, z jej naprawdę naukową dobudową logiczną, musi mieć oparcie o jakąś naukę, która bada bezpośrednio rzeczywistość” (*Przemówienie z okazji doktoratu honorowego*, RuF 26 (1967) z. 1, 36). To stwierdzenie pozwala zrozumieć przyczynę podjęcia przez Z. badań nad innymi dyscyplinami (psychologia, ekonomia, socjologia), mającymi za przedmiot badań realne fakty. Ustosunkowując się krytycznie do idealizmu i spekulatywizmu filozofii niem. po I. Kancie i G. W. F. Heglu (uznawał ją za dekadencją, zwł. w zakresie filozofii prawa), ulegał pewnym wpływom fenomenologii. Silny wpływ wywarły na Z. filozofia uprawiana w szkole lwowsko-warszawskiej, pragmatyzm i filozofia analityczna. Polemizował z poglądem traktującym rzeczywistość jako zespół zjawisk czy zdarzeń oderwanych od substancjalnego podłoża. Wszelkie zdarzenia są zmianami zachodzącymi w rzeczach. Dotyczy to zarówno zdarzeń jako zmian zachodzących w przedmiotach fizykalnych, jak i zjawisk psychicznych czy społecznych. Co do redukcji do kategorii rzeczy innych kategorii ontologicznych, nie podtrzymywał redukcji zwł. kategorii stosunków. Rzeczy określał jako całości „mniej lub więcej stałe, podlegające zmianom ciągłym, wyodrębnione przestrzennie od innych rzeczy” (*Psychologizyczna teoria prawa*, PF 25 (1922), 46). Przyjmował początkowo szczególnego rodzaju rzeczy, tzw. całości organiczne (np. utwór muzyczny, normę prawną), jako pewne skomplikowane układy, w skład których wchodziły rzeczy fizykalne będące korelatami pewnych treści istotowych, elementy powiązane relacjami podobieństwa czy tożsamości aktualizowane przez jeden akt – istotę rzeczy. Ta płaszczyzna ujmowana w analizowanych pojęciach stanowi źródło „prawd prostych, intuicyjnie oczywistych” (*Podstawowe pojęcia prawa*, I 9).

Akcentował konieczność jasności i ścisłości, precyzji i jednoznaczności wypowiedzi w dyskursie naukowym, szczególnie w filozofii i w naukach prawnych, które mogą – wg niego – osiągnąć precyzję nauk formalnych. Nie akceptował jednak skrajnego formalizmu i poglądu sprowadzającego rozwiązanie problemów filozoficznych do analizy językowej. „Analiza pojęć jest tylko fazą przygotowawczą badań naukowych. Wiedzę naszą wzbogacają

pozytywnie dopiero tezy: twierdzenia o rzeczywistych faktach” (*Oceny i normy*, 12).

BADANIA SOCJOLOGICZNE. Z. podejmował badania nad podstawowymi dla nauk społecznych pojęciami, jak pojęcie społeczności, faktu społecznego, przedmiotu społecznego, funkcji społecznej. Definicje tych pojęć i dokonane między nimi rozróżnienia pozwolą „w sposób zdecydowany usunąć cały szereg nieporozumień i sporów wypełniających rozważania społeczne” (*O przedmiocie i fakcie społecznym*, PF 24 (1921), 1). Szczególnie zajmował się grupą społeczną, relacjami, które w grupie zachodzą, strukturą społeczną grupy i jej typologiami. Rozróżnił m.in. grupy naturalne i stanowione (tetyczne). Grupa społeczna jest naturalna, gdy „związek pomiędzy członkami opiera się na podstawie (lub podstawach) kształtującej się samorzutnie” (*Wiadomości elementarne o państwie*, Wwa 1934, 12).

Czynnikiem wyznaczającym trwałość tych grup i ich strukturę są uczucia, jakie żywią członkowie danej grupy wobec siebie oraz prawdziwa albo fałszywa wiedza tych ludzi o rzeczywistości społecznej, w której żyją (przyjaciele). Grupa stanowiona (tetyczna) to grupa, w której istotnym czynnikiem wyznaczającym kształt stosunków społecznych są obowiązujące w tej grupie ustanowione, czyli tetyczne normy postępowania (np. w szachach). Możliwe jest stopniowanie tetycznego charakteru grup społecznych. Obok grup wyłącznie stanowionych, w których obowiązujące normy są jedynym czy najważniejszym czynnikiem wyznaczającym stosunki wewnętrzne i strukturę grupy, wskazuje się grupy, gdzie te normy są jednym z czynników wpływających na kształt grupy. Podstawą powstawania grup stanowionych są niekiedy grupy naturalne.

Z. wyróżniał grupę konwencjonalną (wśród grup stanowionych), w której obowiązują normy zw. normami konstrukcyjnymi, przewidujące możliwość podjęcia przez określonych członków tej grupy pewnych czynności konwencjonalnych, szczególnie czynności podejmowanych w imieniu tej grupy (parlament, stowarzyszenie, państwo). Wyróżniał grupy celowe i terytorialne, z których pierwsze istnieją ze względu na określony cel („zgodny, wspólny cel członków tej grupy” – tamże, 14), a w drugich zasadę przynależności wyznaczają ramy przestrzenne. Odróżniał zbiorowości (zespół ludzi pozostających w bliskości przestrzennej i jednocześnie wyodrębnionych

względnie lub bezwzględnie od innych) od społeczności (zespół osób wyodrębniony i rozpatrywany wraz z relacjami społecznymi zachodzącymi pomiędzy nimi).

TEORIA PAŃSTWA. Analizując grupy społeczne, szczególną uwagę zwracał na państwo jako grupę, w której występuje organizacja władcza o określonym statucie organizacyjnym, mająca moc społeczną (zdolność skutecznego oddziaływania na członków grupy) i władczą (narzucanie swojej woli) oraz zbiorowość podległa (*Szkola prawa*, Wwa 1999², 76–77). Państwo jest instytucją personalną, obejmującą swoiście zorganizowany zespół ludzi, mającą 2 cele: utrzymanie porządku w zbiorowości i zapewnienie jej bezpieczeństwa wewnętrznego oraz zewnętrznego. Ten sam zespół ludzi, rozpatrywany wraz z ogółem relacji społecznych, nazywał społecznością państwową. Dokonywał analiz grupy państwowej, mocy władczej (jednostki lub zbiorowej), ciała wykonawczego, genezy państwa, siły, tytułów władania i postaw władczych, autorytetu, ugody, resortów państwowych, klasy, kontroli działań państwowych, rodzajów ustrojów, a szczególnie demokracji.

DEMOKRACJA. Demokracja to wg Z. forma ustroju, w którym szerokie masy ludności są uprawnione bezpośrednio do udziału w działaniach władczych bądź mają prawo wybierania reprezentantów, którzy biorą udział bezpośrednio w takich działaniach. Ze względu na zakres udziału w działaniach władczych, ustrój może być bardziej lub mniej demokratyczny. Z. nie był bezkrytycznym entuzjastą tak pojmowanej demokracji, odrzucał również szkodliwe mity demokratyzmu. Samo zaistnienie tego ustroju nie przesądza automatycznie, że władza będzie realizowana dla dobra całej społeczności państwowej. Wprowadzenie demokracji jest warunkiem sprzyjającym rozwojowi społeczności, ale nie jest to warunek konieczny ani wystarczający. Istnieją słabości i braki tego ustroju, których eliminacja może prowadzić do demokracji dobrej. W warstwie mitologizacji demokracji wymieniał pogląd o równości wszystkich ludzi, ich przyrodzonej mądrości, nieomylności całego demosu lub jego części. Analizował ograniczenia demokracji formalnej. Wskazywał, że również w niej faktyczną władzę sprawuje pewna elita, co jest koniecznym następstwem powszechnie występującego różnicowania ludzi. Stąd każda demokracja w mniejszym lub większym stopniu jest oligarchią.

Z. analizował cechy elity. Wymieniał rodzaje elit wg walorów, stanu posiadania, pochodzenia, koligacji, funkcji, zasług i godności. Formułował warunki demokratyzacji społeczeństwa związane z rodzajem i charakterem elity, m.in. by stanowiły elity walorów i zasługi, miały walory moralne jako nadrzędne i cnoty rycerskie, których istotą jest przeciwstawianie się wszelkiemu złu, jakie spotyka społeczeństwo (jedyną niepasażowniczą jest – wg Z. – elita rycerska).

TEORIA PRAWA. Dążył do oczyszczenia języka teorii prawa z hipostaz przenikających z mowy potocznej, nazw i zagadnień pozornych nieodnoszących się do przedmiotów istniejących w rzeczywistości. Taki program badawczy nazywał realizmem (*Realizm w teorii prawa*, 3). Realizacja tego programu w teorii prawa, a więc osiągnięcie wyników jasnych, powszechnie przyjętych i trwałych wymaga „skrupulatnej analizy podstawowych pojęć, drogą oczyszczania ich z mitologiczno-antropomorficznych nawarstwień i ustalenia prawd najprostszych, wiążących te podstawowe pojęcia. Ostrożna próba budowania na tych najprostszych przesłankach wywodów dedukcyjnych – to już krok dalszy badania, wymagający wielkiej czujności krytycznej” (*Podstawowe pojęcia prawa*, I, VIII).

Analizował podstawowe dla prawoznawstwa pojęcie normy i dokonał klasyfikacji norm. Norma jest zdaniem pewnego typu, wypowiedzią wyrażającą pewną dyrektywę. Jest to zdanie nie tylko w sensie gramatycznym, ale i logicznym, mającym wartość logiczną prawdy lub fałszu. Z normy odczytuje się, jakie cechy ma mieć (powinien, ma prawo, wolno mu) dany przedmiot czy stan rzeczy. Porównując opis z przedmiotem, ustala się, czy zachodzi pomiędzy nimi zgodność. Normą jest nie sama wypowiedź, że ktoś określony indywidualnie czy rodzajowo powinien tak a tak postąpić w określonych okolicznościach (rdzeń normy), lecz taka wypowiedź, która zawiera zwrot relatywizujący, czyli informację, wg kogo (czyich ocen czy aktu stanowienia) tak czy inaczej być powinno. Normą jest zatem wypowiedź o powinności uzasadnionej bądź związanej z jakąś oceną czy aktem stanowienia.

Odróżniał normę od aktu rozkazu. Uzasadnienie powinności jest dla normy elementem koniecznym. W związku z tym wprowadzał rozróżnienie normy aksjologicznej i tetycznej w zależności od tego, jaki zwrot

relatywizujący towarzyszy rdzeniowi normy i jaka jest interpretacja terminu „powinien”. Normą aksjologiczną jest takie zdanie, w którym termin „powinien” jest interpretowany aksjologicznie, a normą tetyczną, gdy termin ten ma interpretację tetyczną (tamże, 31). Wśród norm tetycznych wyróżniał konstrukcyjne i niekonstrukcyjne (imperatywne). Znaczenie aksjologiczne powinności jest wyrazem jakiegoś wartościowania, znaczenie tetyczne, że rzecz czy czynność należy do rodzaju wyróżnionego przez akt stanowienia normy.

TEORIA OCEN. Z. podjął rozważania na temat ocen, tzw. teorię ocen dających uzasadnienie dla powinności aksjologicznej. Zdaniem Z., ocena opiera się na przeżyciu przyjemności lub przykrości (w postaci wzruszenia czy dążenia), wywołanym przez myśl o jakimś aspekcie danej rzeczy. Na podstawie przeżycia wartości wydaje się sąd o jakości rzeczy, która to przeżycie wywołała. Ocena dotyczy typu wyglądu (ocena gatunkowa) lub wyglądu jednostkowego (ocena indywidualna). Może dotyczyć relacji tej rzeczy do innych (jednostkowa). Wyróżniał typy ocen (kredytowa, wtórna, globalna, porównawcza, egzystencjalna). Oceny poszczególnych stanów rzeczy dokonywane z wielu dostrzeganych aspektów dają podstawę do sformułowania oceny globalnej. Porównując oceny stanów rzeczy przedstawionych czy doznanych, jeden z nich opatruje się oceną superlatywną.

Uznając pewien stan rzeczy za najlepszy, uznaje się, że byłoby dobrze, gdyby taki stan rzeczy istniał (ocena egzystencjalna – indywidualna lub ogólna). Tylko ten stan rzeczy, najlepszy z możliwych, zasługuje na aprobatę i uzasadnia powinność realizowania go (*Oceny i normy*, 226–227). Rozróżnienie norm tetycznych i aksjologicznych w ujęciu Z. to w gruncie rzeczy – zdaniem Z. Ziemińskiego – problem aksjologicznego czy tetycznego uzasadniania obowiązywania norm, który ma znaczenie w poszukiwaniu uzasadnień dla norm prawnych i jest konieczną podstawą do analiz społecznego funkcjonowania prawa.

ETYKA. Z. zaproponował odejście od etyki tradycyjnej, do koncepcji etyki jako zbioru zasad dobrego współżycia społecznego, dyktowanych przez życzliwość. Zadaniem etyki tradycyjnej było formułowanie wskazań o słusznym czy należytych postępowaniu. Na podstawie analizy pojęć działania i słuszności, Z. wykazał problematyczność tej koncepcji etyki i doprowadził do

wyodrębnienia z etyki autonomicznej teorii ocen (protestował przeciwko terminowi „teoria wartości”, podobnie jak przeciwko absolutyzacji i obiektywizacji wartości).

Wg Z., etyka stanowi dział psychologii. Jest teorią przeżyć, na podstawie których formuluje się oceny, a nie teorią wypowiedzi wyrażających oceny. Po wyodrębnieniu z etyki teorii ocen, należy określić jej status metodologiczny i zadania. Etyka nie może być wyłącznie opisowa. Jeśli, rezygnując z roszczeń normodawczych, zajęłaby się tylko rejestrowaniem norm zbiorowości ludzkich, stałaby się etologią, działem etnografii. Jej zadaniem pozostaje zatem ustanawianie wskazań, wzorców, obowiązujących norm postępowania i jako taka odróżnia się od nauk, których celem jest stwierdzenie faktów oraz związków między faktami. Czy jednak miałyby to być bezwzględna etyka tradycyjna, która „bronila swoich praw do dyktowania kategorycznych imperatywów, norm bezwarunkowych i niezrelatywizowanych przez odwoływanie się do normodawczej, nieomyślnej intuicji deontologicznej” (S. Katafias, *Czesław Z. W 30-tą rocznicę śmierci*, 545)? Ma to być – wg Z. – etyka względnie (warunkowo) normatywna, formułująca swoje zadania na wzór nauk stosowanych, jako zbiór wskazań poprawnie zbudowanych, dotyczących działania należnego z uwagi na dany cel i w oparciu o przyjmowany system ocen.

Z. argumentował przeciwko aprioryzmowi i uniwersalizmowi etyki. Etyka nie ma być jednak prakseologią czy techniką działania, lecz zbiorem wskazań co do czynienia lub nieczynienia czegoś ze względu na dobro innych ludzi. Troska o dobro innych jest przedmiotem życzliwości powszechnej. Etyk ma tworzyć normy, kierując się życzliwością powszechną. To uczucie wobec każdej ludzkiej istoty jest miarą norm i zalecanych wzorów osobowych (w ten sposób Z. chciał ominąć trudności etyk intuicjonistycznych). Z. formułował opis wymaganych cech chroniących tego typu etykę przed subiektywizmem i relatywizmem.

Twórczość Z. ma charakter wielopłaszczyznowy: teoretycznoprawny, filozoficzny, etyczny, socjologiczny, psychologiczny, logiczny.

Dorobek pisarski Z. został uznany za jedno z największych osiągnięć pol. humanistyki XX w. Aprobataę wzbudził jego „program oczyszczenia teorii prawa i innych nauk prawnych z pseudoproblemów i nawarstwiających się [...]

sporów werbalnych poprzez racjonalną rekonstrukcję aparatury pojęciowej, wykrycie pomieszania kategoryalnych, hipostaz, antropomorfizacji” (Z. Ziemiński, *Czesław Z. 1888–1967*, 1019). Z mniejszą akceptacją spotkała się forma tego pisarstwa – pisał bez aparatury przypisów i bibliografii, był bowiem „programowo wrogiem, jak to nazywał «ekshibicjonizmu erudycyjnego», który za prawdy oczywiste uznaje tylko prawdy poparte odpowiednią liczbą banalnych przytoczeń” (tamże).

Doceniono jego pracę translatorsko-komentatorską klasycznych prac filozoficznych z kręgu ang.- i niemieckojęzycznego, artystyczne walory jego „pięknej, nieco archaizowanej” polszczyzny oraz etos naukowca, który pracę naukową i dydaktyczną uważał za swój największy obowiązek nawet podczas lat wojny czy okresu administracyjnego zniewolenia nauki. Zauważony został jego udział w formowaniu środowiska uniwersyteckiego i cenionej poznańskiej szkoły prawa. Analiza jego wkładu w takie dziedziny nauki, jak psychologia, teoria i filozofia prawa, etyka, socjologia, wymaga odrębnych badań.

Z. Ziemiński, *Normy tetyczne a normy aksjologiczne w koncepcji Czesława Z.*, SF 7 (1963) z. 2, 88–112; Z. Perz, *U podstaw poglądów etycznych Czesława Z.*, SPCh 2 (1966) z. 1, 135–164; tenże, *Życzliwość powszechna według Czesława Z. a miłość bliźniego w ujęciu katolickim*, RTK 14 (1967) z. 3, 19–38; Z. Ziemiński, *Czesław Z. 1888–1967*, Państwo i Prawo 22 (1967) z. 12, 1017–1021; T. Kotarbiński, *Wspomnienie o Czesławie Z.*, RuF 26 (1968) z. 4, 295–297; N. Łubnicki, *Czesław Z. Sylwetka uczonego i myśliciela*, SF 12 (1968) z. 2, 53–60; Z. Ziemiński, *Czesław Z. 1888–1967*, RuF 26 (1968) z. 4, 299–302; W. Patryas, *Bibliografia prac Czesława Z.*, RuF 28 (1970) z. 1–2, 15–23; S. Katafias, *Ogólna teoria ocen Czesława Z. (1888–1967)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filozofia (1979) z. 103, 47–67; S. Dąbrowski, *Czesława Z. rozważania o ocenie (Uwagi krytyczne)*, SF 28 (1984) z. 7, 59–78; S. Czepita, *Koncepcje teoretycznoprawne Czesława Z.*, Pz 1988; W. Misztal, *Norma a wartość w koncepcji Czesława Z.*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio I: Philosophia-Sociologia 16–17 (1991–1992) z. 9, 121–129; R. Jadczyk, *Powstanie filozofii analitycznej w Polsce. Noty bibliograficzne*, To 1995, 93–95; S. Katafias, *Czesław Z. W 30-tą rocznicę śmierci*, RuF 54 (1997) z. 4, 537–

551; J. Górnicka, *Czesław Z.*, EdF 31 (2001), 234–242; K. Szafer, *Czesław Z. i A. de Tocqueville – dwa podejścia do elity w demokracji*, *Colloquia Communia* (2002) z. 2, 436–444; M. Marczevska-Rytko, *Demokracja jako ustrój możliwości. Czesława Z. poszukiwanie ideału demokracji*, *Przegląd Politologiczny* (2003) z. 4, 63–72; L. Wroński, *Życzliwość powszechna i demokracja w ujęciu Czesława Z.*, w: *Studia z filozofii polskiej*, Biała Podlaska 2006, I 279–290; K. Kuźmich, *Stosunek Czesława Z. do filozofii Immanuela Kanta*, *Miscellanea Historico-Iuridica* 5 (2007), 77–94.

Katarzyna Stepień